

European program HORIZON 2020 - VAST VALUES ACROSS SPACE AND TIME

INTERNATIONAL THEATRE CONFERENCE

Online, 6-7 November 2021

Conference Proceedings

Athens 2022

Editor: Alexia Papakosta

European program HORIZON 2020 - VAST VALUES ACROSS SPACE AND TIME

INTERNATIONAL THEATRE CONFERENCE

Online, 6-7 November 2021

Conference Proceedings

Athens 2022

Editor: Alexia Papakosta

Copyright ©

European program HORIZON 2020 -VAST

VALUES ACROSS SPACE AND TIME

NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

Conference title: Values of Ancient Greek Theatre Across Space & Time: Cultural Heritage and Memory

Conference and Program Leader:

Theodore Grammatas, Emeritus Professor NKUA

Year of publishing: 2022

ISBN: 978-960-466-274-6

Editor: Alexia Papakosta,

PhD, Laborator Teaching Staff

Department of Primary Education

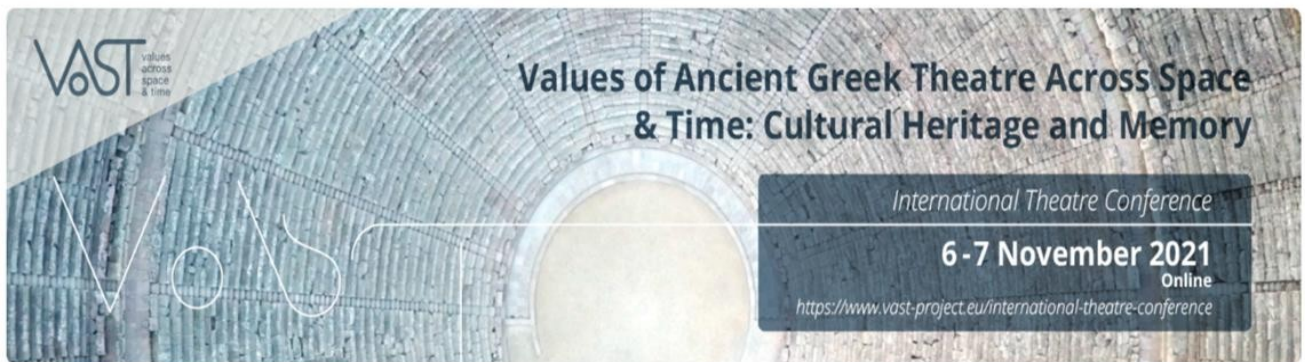
National and Kapodistrian University of Athens

Publisher: National and Kapodistrian University of Athens

ACKNOWLEDGEMENTS

This project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101004949. This document reflects only the author's view and the European Commission is not responsible for any use that may be made of the information it contains.

The program

Saturday 6 November 2021

11:00 - 11:50: Opening Session - Theodoros Grammatas

11:00 -11:10	Constantine Skordoulis	Welcome - Department of Primary Education, National and Kapodistrian University of Athens, Greece
11:10 -11:20	Georgios Petasis	The VAST Project: Values Across Space and Time
11:20 -11:50	Keynote Speech Theodoros Grammatas	Drama and Theatre in Ancient Greece. A Database And a Spectators' School questions

11:50 - 13:05: Session 1: Αξίες και Αρχαίο Δράμα / Values in/and Ancient

Drama, Moderator: Αύρα Σιδεροπούλου / Avra Sidiropoulou

11:50 -12:05	Vayos Liapis	Community, solidarity, and the ritual lament in Greek tragedy: some
12:05 -12:20	Eleni Linaki	Redefining tangible and intangible cultural assets of a place through Greek national drama. "Topos" as a critical point of space, time and memory
12:20 -12:35	Σίμος Παπαδόπουλος	Το αίτημα για φιλόνητο στάση προς τον 'άλλο' στην αρχαία τραγωδία: Πράξη αυτοπραγμάτωσης από τον ελληνικό ανθρωπισμό στο σήμερα
12:35 -12:50	Αικατερίνη Ψυχή	Οι αξίες της Ελευθερίας και της Δημοκρατίας μέσα στον χρόνο: Από τον Κύκλωπα του Ευριπίδη στη σύγχρονη ελληνική σκηνή και ζωή
12:50 -13:05	Πατρίτσια Λάζου	Όραση και μνήμη οι αισθητηριακοί άξονες της πολιτισμικής συνείδησης

13:05 - 13:15: Coffee break

13:15 - 14:15: Session 2 - Part 1: Θεωρία - Διασκευή / Theory - Adaptation, Moderator: Βάιος Λιαπής / Vayos Liapis

13:15 -13:45	Keynote Speech Heinz-Uwe Haus	Text To Stage: Experiences Directing Ancient Greek Drama
13:45 -14:00	Avra Sidiropoulou	Cutting the Umbilical Cord: Postdramatic Theatre and the Ethics of Adaptation
14:00 -14:15	Κατερίνα Αρβανίτη	Η «Προσαρμοστικότητα» του Τραγικού Μύθου και η «Λειτουργία» της Σκηνική Διασκευής

14:15 - 14:45: Lunch break

14:45 - 16:00: Session 2 - Part 2: Θεωρία - Διασκευή / Theory – Adaptation Moderator: Σάββας Πατσαλίδης / Savas Patsalidis

14:45 -15:15	Keynote Speech Michael Walton	A Sense of Theatre: the theatre historian's perspective
15:15 -15:30	Τιτίκα Δημητρούλια	Μεταγραφές του λόγου και του μύθου του αρχαίου δράματος
15:30 -15:45	Αλεξία Παπακώστα	Παραστασιακοί κώδικες στην πρόσληψη των αξιών της Αριστοφανικής κωμωδίας από κοινό ανηλικών θεατών
15:45 -16:00	Γεώργιος Σαμπατακάκης	Αυτή είναι η Ελλάδα! Πιστέψτε με! Οι άντρες ερωτεύονται άντρες! Αναδιεκδικώντας την τραγωδία μέσα σε έναν υπέροχο ετεροκανονικό κόσμο
16:00 - 16:15: Coffee break		
16:15 - 17:30: Session 3 - Room 1: Αρχαία Κείμενα / Ancient Texts, Moderator: Καίτη Διαμαντάκου / Kaiti Diamantako		
16:15 -16:30	Μαρία Γεωργούση	Οι νέες σοφιστικές αξίες, όπως αναδύονται στην κωμωδία του Αριστοφάνη
16:30 -16:45	Ανδρέας Μαρκαντωνάτος	Ικέτιδες του Ευριπίδη. Πολιτική και Θρησκεία στην Αθήνα και στην Ελευσίνα
16:45 -17:00	Κωνσταντίνος Σκορδούλης & Γιάννα Κατσιαμπούρα	Προμηθέας Δεσμώτης: Η γνώση ως ύβρις(;). Η χειραφέτηση
17:00 -17:15	Alistair Martin	Heterotopia: Functions of Ancient Greek Theatre in the Oresteia
17:15 -17:30	Αλέξανδρος- Σταμάτης Αντωνίου, Ειρήνη Παλιβάκου & Όλγα Κόφα	Διερευνώντας τη διάγνωση Διπολικής Διαταραχής σε κεντρικά πρόσωπα αρχαιοελληνικών τραγωδιών
16:15 - 17:30: Session 3 - Room 2: ΑρχαίαΚείμενα / Ancient Texts, Moderator: Κωνσταντίνα Ζηροπούλου / Konstantina Ziropoulou		
16:15 -16:30	Βάιος Βασιόπουλος	Γυναικείες μορφές της αττικής τραγωδίας σε ρωμαϊκό σκηνικό: οι Ηρωίδες του Οβίδιου
16:30 -16:45	Έρη Γεωργακάκη	Ο σκεπτικός αδικεί τον ποιητήν»; «Ο Ευριπίδης κατά διαφόρους σχέσεις εξεταζόμενος»
16:45 -17:00	Χαριτίνη Σπανού	Φιλοκτήτης, το αιώνιο – τραγικό σύμβολο του αποκλεισμού/εγκλεισμού και της αναζήτησης διεξόδου
17:00 -17:15	Άγις Μαρίνης	Η πολυφωνία του χορικού άσματος στον Αγαμέμνονα του Αισχύλου: ερμηνευτικά και επιτελεστικά ζητήματα
17:15 -17:30	Δημήτρης Σταμάτης	Νόσος θεήλατος. Η μάλιστα του θεού στο Σοφόκλειο δράμα

Sunday 7 November 2021

11:00 - 12:30: Session 1- Room 1: Συγκριτική μελέτη/ Comparative Readings Moderator: Ανδρέας Μαρκαντωνάτος / Andreas Markantonatos

11:00 -11:15	Αλέξανδρος Βαμβούκος	Ιοκαστη και Ιοκαστη – Παραλληλα συμπαντα - Τα ομώνυμα εργα της Δημητρας Μηττα και του Γιαννη Κοντραφουρη
11:15 -11:30	Ισμήνη Βλαβιανού	Η μοίρα του Οιδίποδα του Σοφοκλή στον Ανούιγ: αίνιγμα ή υπαρξιακή μεταφορά στη σκηνική απόδοσή του
11:30 -11:45	Μαρία Βруνιώτη	Η διαχωροχρονικότητα του τραγικού – Ο ρόλος της ιστορίας και της μνήμης στην ανασηματοδότηση του τραγικού σε δύο σύγχρονα αρχαιόμυθα ποιήματα : «Αγαμέμνων» και «Αίας» του Γιάννη Ρίτσου
11:45 -12:00	Ελένη Γκίνη	Τα Δάκρυα της Κλυταιμνήστρας και PhaedraI: από το αρχέτυπο στο visual story telling
12:00 -12:15	Γεώργιος Κράιας	Από την Μήδεια του Ευριπίδη στις Μήδειες του Heiner Müller: Έρευνα στην μετεξέλιξη των αξιών
12:15 -12:30	Emily Jusino	Luis Alfaro's Mojada: A Medea for the 21st Century

11:00 - 12:15: Session 1 - Room 2: Συγκριτική μελέτη / Comparative Readings Moderator: Μαίρη Δημάκη-Ζώρα / Mairi Dimaki-Zora

11:00 -11:15	Δέσποινα Κοσμοπούλου	Ξαναδιαβάζοντας τις αξίες των κλασικών κειμένων: από την Άλκηστη του Ευριπίδη στη Φαίδρα ή Άλκηστη – lovestories της Ελένης Πέγκα
11:15 -11:30	Γιώργος Χαριτάτος	Όψεις αιε-χρονικών γυναικείων μορφών της αρχαίας ελληνικής και παγκόσμιας λογοτεχνίας: Οι περιπτώσεις της Μήδειας και της Κλυταιμνήστρας
11:30 -11:45	Vlad Kravtsova	Civilisation and Barbarism in Contemporary Performances of The Oresteia
11:45 -12:00	Μαρία Χατζηεμμανουήλ	Τραγικοί ήρωες στα έργα αυτομυθοπλασίας του Σέρχιο Μπλάνκο
12:00 -12:15	Δημήτρης Δημόπουλος	Ο Αριστοφάνης και οι προβληματικές της σύγχρονης κωμωδίας

11:00 - 12:15: Session 1 - Room 3: Συγκριτική μελέτη / Comparative Readings Moderator: Σίμος Παπαδόπουλος / Simos Papadopoulos

11:00 -11:15	Ιωάννα Θέου	Το έλεος σε έναν κόσμο απληστίας και το όνειρο για ισότητα (Ευριπίδης -Σαίξπηρ)
--------------	-------------	---

11:15 -11:30	Κωνσταντίνα Ανδρέαδη	Η εκκένωση: το σχίσμα της ανθρώπινης ύπαρξης
11:30 -11:45	Ελισσάβη Θεοδωράνου	Ίων και Άλκηστη: ο μοντέρνος λόγος του Ευριπίδη σε δύο τολμηρές παραστάσεις από την Πειραματική Σκηνή της «Τέχνης»
11:45 -12:00	Radu Teampău	Matrix of Crisis
12:00 -12:15	Balakrishna BM Hosangadi	Challenges of Adaptation: Ajax as Aswathaman
12:30-12:45: Coffee Break		
12:45- 14:15: Session 2: Η Παιδαγωγική Αξία του Αρχαίου Δράματος & του Θεάτρου / Ancient Theatre's & Drama's Educational Value, Moderator: Κωνσταντίνος Σκορδούλης / Constantine Skordoulis		
12:45 -13:00	Έλλη Γαβριήλ	Στοργή και σκληρότητα των γονέων προς τα παιδιά τους στις τραγωδίες του Ευριπίδη και η διαχρονικότητα της συγκίνησης που προκαλούν
13:00 -13:15	Αιμιλία Καραντζούλη	Η “δια του ψηφιακού λόγου” μετάδοση και πρόσληψη των αξιών του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στο θέατρο
13:15 -13:30	Αικατερίνη Δελικωνσταντινίδου	Αρχαίο δράμα και ψηφιακό θέατρο στην εκπαίδευση: Ένας νέος τρόπος προσέγγισης, βίωσης και κατανόησης «παλιών» αξιών
13:30 - 13:45	Παναγιώτα Καρκαλέτση & Αλέξανδρος Σταμάτιος Αντωνίου	Από το Αρχαίο Δράμα στη σύγχρονη Παιδεία της Δημοκρατίας και την Ενεργό Πολιτειότητα: Διερευνώντας διαχρονικές μεταβάσεις
14:00 -14:15	Katerina Zacharia & Marientina Gotsis	Ancient Drama Applications in Education and Interactive Entertainment
14:15 - 14:45: Lunch Break		
14:45 - 16:45: Session 3 - Room 1: Σκηνοθεσία-Σκηνική Μεταγραφή/ Directors' & Stage Re-readings, Moderator: Κατερίνα Αρβανίτη / Katerina Arvaniti		
14:45-15:15	Keynote Speech Savas Patsalidis	The Classics Have no Owners; Just Tenants
15:15 -15:30	Κωνσταντίνα Ζηροπούλου	Όταν η Μοίρα σημαίνει Οργή: Ivo Van Hove Électre - Oreste
15:30 -15:45	Γρηγόρης Ιωαννίδης	Αρχαίο δράμα τσέπης; Οι απόπειρες ανεβάσματος αρχαίου δράματος από το σύγχρονο ελληνικό θέατρο σε παραγωγές μικρής κλίμακας
15:45 -16:00	Ειρήνη Μουντράκη	Η πρόκληση του αρχαίου δράματος. Το παράδειγμα της Λυσιστράτης
16:00 -16:15	Μαίρη Μπαϊρακτάρη	(Δια)χωροχρονικότητα και «Θέατρο της παρέμβασης»: Η μεταφραστική και διασημειωτική αναδιαχείριση τεσσάρων τραγωδιών του Αισχύλου από τον OlivierPy

**15:15 - 16:30: Session 3 - Room 2: Σκηνοθεσία-Σκηνική Μεταγραφή /
Directors' & Stage Re-readings, Moderator: Γιώργος Κράϊας / Georgios Kraias**

15:15 -15:30	Μάνος Δαμασκηνός	«Ξαναδιαβάζοντας» τη Μήδεια: Δύο σκηνικές προσεγγίσεις από τον Σπύρο Α. Ευαγγελάτο στον 21ο αιώνα
15:30 -15:45	Ευφημία Καρακάντζα	Η διπλή εξορία της Αντιγόνης. Από τον Σοφοκλή στον Άρη Αλεξάνδρου
15:45 -16:00	Ιωάννα Ρεμεδιάκη	Είδωλα Ηρώων
16:00 -16:15	Μιχαέλα Αντωνίου	Η Λυσιστράτη σε σκηνοθεσία Οδυσσέα Παπασηλιώπουλου από το Εθνικό Θέατρο το καλοκαίρι του 2020
16:15 -16:30	Κωνσταντίνος Παλαμήδης	Οι Δικές μας Τρωάδες (Trojanas Nuestras)
16:15 -16:30	Πηνελόπη Χατζηδημητρίου	Ο Milo Rau και η Τριλογία των Αρχαίων Μύθων: Ανταγωνισμός, Αγώνας και Αγωνία
16:30 -16:45	Κυριακή Παπαλεωνίδα	Η “Λίαν φιλότης των βροτών” ως υπέρτατη αξία στον Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου. Ανάγνωση της παράστασης του θεάτρου των ViVi

16:45 - 17:00: Coffee Break

**17:00 - 18:15: Session 4: Ο θεσμός των Φεστιβάλ / The Festivals, Moderator:
Γρηγόρης Ιωαννίδης / Grigoris Ioannidis**

17:00 -17:15	Δήμητρα Κονδυλάκη	Σύγχρονες όψεις του τραγικού με φόντο μια διαρκώς αναβαλλόμενη Ανάσταση
17:15 -17:30	Μάρθα Κοσκινά	Φεστιβάλ Επιδαύρου και κατασκευασμένη μνήμη
17:30 -17:45	Ναταλί Μηνιώτη	Η μεταμοντέρνα «τραγική» παρουσία των Ιταλών στο Φεστιβάλ Άργους τη δεκαετία του 1990
17:45 -18:00	Αγαθή Τέλη	Πολιτισμική Συνείδηση και θεατρική Μνήμη “Δωδωναία” Η αναβίωση του αρχαίου Δράματος στο αρχαίο θέατρο της Δωδώνης (1960-1981)
18:00 -18:15	Ισμήνη Σακελλαροπούλου	Ψηφιακός περίπατος στο αρχαίο θέατρο του Σολούντο της Σικελίας

18:15 - 18:30: Closing session - Theodoros Grammatas

Πίνακας περιεχομένων / Table of contents

Preface to the Proceedings Volume of the Conference.....	15
Introductory Note on Publication	16
The VAST Project: Values Across Space & Time	17
A research and innovation project in the context of Horizon 2020 Curation of digital assets and advanced digitisation actions	17
Opening Session	19
Theodore Grammatas - Drama and Theatre in ancient Greece. A database and a spectators' school.....	19
ΕΝΟΤΗΤΑ 1- Αξίες και Αρχαίο Δράμα / Values in/and Ancient	29
Vayos Liapis - Community, solidarity, and the ritual lament in Greek tragedy: some questions	29
Eleni Linaki - Redefining tangible and intangible cultural assets of a place through Greek national drama. "Topos" as a critical point of space, time and memory	36
Πατρίτσια Λάζου - Όραση και μνήμη οι αισθητηριακοί άξονες της πολιτισμικής συνείδησης.	40
Σίμος Παπαδόπουλος - «Το αίτημα για φιλόδοξη στάση προς τον 'άλλο' στην αρχαία τραγωδία: Πράξη αυτοπραγμάτωσης από τον ελληνικό ανθρωπισμό στο σήμερα».....	48
Αικατερίνη Ψυχή - «Οι αξίες της Ελευθερίας και της Δημοκρατίας μέσα στον χρόνο: Από τον <i>Κύκλωπα</i> του Ευριπίδη στη σύγχρονη ελληνική σκηνή και ζωή».	55
ΕΝΟΤΗΤΑ 2- : Θεωρία – Διασκευή / Theory – Adaptation	63
Κατερίνα Αρβανίτη - Η "προσαρμοστικότητα" του τραγικού μύθου και η "λειτουργία" της σκηνικής διασκευής	63
Τιτίκα Δημητρούλια - Μεταγραφές του λόγου και του μύθου του αρχαίου δράματος	71
Αλεξία Παπακώστα - Παραστασιακοί κώδικες στην πρόσληψη της Αριστοφανικής κωμωδίας από κοινό ανηλίκων θεατών: Η «Χώρα των Πουλιών» σε διασκευή Γ. Καλατζόπουλου»	81
Γιώργος Σαμπατακάκης - Αυτή είναι η Ελλάδα! Πιστέψτε με! Οι άντρες ερωτεύονται άντρες! Αναδιεκδικώντας την τραγωδία μέσα σε έναν υπέροχο ετεροκανονικό κόσμο ...	100
J. Michael Walton - A Sense of Theatre: the theatre historian's perspective	112
ΕΝΟΤΗΤΑ 3- Αρχαία Κείμενα / Ancient Texts	117
Αλέξανδρος-Σταμάτιος Αντωνίου, Παλιβάκου Ειρήνη, Κόφα Όλγα - Διερευνώντας τη διάγνωση Διπολικής Διαταραχής σε κεντρικά πρόσωπα αρχαιοελληνικών τραγωδιών ...	117
Βάιος Βαϊόπουλος - Γυναικείες μορφές της Αττικής Τραγωδίας σε Ρωμαϊκό Σκηνικό: Οι Ηρωίδες του Οβίδιου	125

Έρη Γεωργακάκη - «Ο σκεπτικός αδικεί τον ποιητή»; («Ο Ευριπίδης κατά διαφόρους σχέσεις εξεταζόμενος»)	132
Μαρία Δ. Γεωργούση - Η πρόσληψη των σοφιστικών αξιών στην αριστοφανική κωμωδία	138
Alistair Martin-Smith - Heterotopia: Processes of Ancient Greek Theatre in the Oresteia	144
Άγης Μαρίνης - Η πολυφωνία του χορικού άσματος στον <i>Αγαμέμνονα</i> του Αισχύλου: Ερμηνευτικά και Επιτελεστικά Ζητήματα	151
Ανδρέας Γ. Μαρκαντωνάτος - Ικέτιδες του Ευριπίδη Πολιτική και Θρησκεία στην Αθήνα και στην Ελευσίνα	158
Γιάννα Κατσιαμπούρα, Κώστας Σκορδούλης - Προμηθέας Δεσμώτης: Η γνώση ως ύβρις(:). Η χειραφέτηση.	165
Χαριτίνη Σπανού - Φιλοκτήτης, το αιώνιο – τραγικό σύμβολο του αποκλεισμού/ εγκλεισμού και της αναζήτησης διεξόδου. Προσέγγιση της τραγωδίας με το μοντέλο Δράσης	172
Δημήτριος Σταμάτης - <i>Νόσος θεήλατος. Η μάστιγα του θεού στο Σοφοκλείο δράμα</i>	180
ΕΝΟΤΗΤΑ 4- Συγκριτική μελέτη/ Comparative Readings	189
Κωνσταντίνα Ανδρεάδη - <i>Η εκκένωση: το πάσχισμα της ανθρώπινης ύπαρξης</i>	189
Ιωάννης-Αλέξανδρος Βαμβούκος - <i>Ιοκάστη και Ιοκάστη</i> – Παράλληλα σύμπαντα. Τα ομώνυμα έργα της Δήμητρας Μήττα και του Γιάννη Κοντραφούρη	198
Ισμήνη Βλαβιανού - Η μοίρα του <i>Οιδίποδα</i> του Σοφοκλή στον Anouilh: Αίνιγμα ή υπαρξιακή μεταφορά στη σκηνική αναπαράσταση	207
Μαρία Βρυνιώτη - Η Διαχωροχρονικότητα του Τραγικού. Ο Ρόλος της Ιστορίας και της Μνήμης στην Ανασημασιοδότηση του Τραγικού σε Δύο Σύγχρονα Αρχαϊόμυθα Ποιήματα: «Αγαμέμνων» και «Αΐας» του Γιάννη Ρίτσου.*	214
Ελένη Γκίνη - Αύρας Σιδηροπούλου: <i>Phaedra I</i> . Από το αρχέτυπο στο visual story telling.	221
Δημήτρης Δημόπουλος - Ο Αριστοφάνης και οι προβληματικές της σύγχρονης κωμωδίας	229
Ελισσάβετ Θεοδωράνου - <i>Ίων και Άλκηστη</i> : ο μοντέρνος λόγος του Ευριπίδη σε δύο toλμηρές παραστάσεις από την Πειραματική Σκηνή της «Τέχνης»	236
Ιωάννα Θέου - "Το έλεος σε έναν κόσμο απληστίας και το όνειρο για ισότητα (Ευριπίδης - Σαΐξτηρ)".	243
Balakrishna BM Hosangadi - Challenges of Adaptation: Ajax as Ashwathaman	249
Emily Jusino - Luis Alfaro's <i>Mojada: A Medea for the 21st Century</i>	256
Vlada Kravtsova - Oresteia: The Anatomy of Barbarism on the Contemporary Stage	260
Άεσποινα Κοσμοπούλου - Ξαναδιαβάζοντας τις Αξίες των Κλασικών Κειμένων: Από την Άλκηστη του Ευριπίδη στη Φαίδρα ή Άλκηστη - Love Stories της Έλενας Πέγκα	266
Γεώργιος Κράιας - Από την Μήδεια του Ευριπίδη στις Μήδειες του Heiner Müller: έρευνα στην μετεξέλιξη των αξιών	272
Radu Teampău - Matrix of Crisis	280
Γιώργος Χαριτάτος - Ώψεις αιε-χρονικών γυναικείων μορφών της αρχαίας ελληνικής και παγκόσμιας λογοτεχνίας: Οι περιπτώσεις της Μήδειας και της Κλυταιμνήστρας.	287

Μαρία Χατζηεμμανουήλ - Τραγικοί ήρωες στα έργα αυτομυθοπλασίας του Σέρχιο Μπλάνκο.....	295
ΕΝΟΤΗΤΑ 5- Η Παιδαγωγική Αξία του Αρχαίου Δράματος & του Θεάτρου / Ancient Theatre's & Drama's Educational Value	303
Έλλη Γαβριήλ - Στοργή και σκληρότητα των γονέων προς τα παιδιά τους στις τραγωδίες του Ευριπίδη και η διαχρονικότητα της συγκίνησης που προκαλούν	303
Αικατερίνη Δεληκωνσταντινίδου - Αρχαίο δράμα και ψηφιακό θέατρο στην εκπαίδευση: Ένας νέος τρόπος προσέγγισης, βίωσης και κατανόησης «παλιών» αξιών	311
Katerina Zacharia, Marientina Gotsis - Ancient drama applications in education and interactive entertainment	318
Αιμιλία Καραντζούλη - Η “δια του ψηφιακού λόγου” μετάδοση και πρόσληψη των αξιών του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στο θέατρο.	325
Παναγιώτα Καρκαλέτση, Αλέξανδρος-Σταμάτιος Αντωνίου , Από το Αρχαίο Δράμα στη Σύγχρονη Παιδεία της Δημοκρατίας και την Ενεργό Πολιτειότητα: Διερευνώντας Διαχρονικές Μεταβάσεις	332
ΕΝΟΤΗΤΑ 6- Σκηνοθεσία-Σκηνική Μεταγραφή/ Directors' & Stage Re-readings	341
Μιχαέλα Αντωνίου - Η <i>Λυσιστράτη</i> σε σκηνοθεσία Οδυσσέα Παπασπηλιόπουλου από το Εθνικό Θέατρο το καλοκαίρι του 2020. Ένα θεατρικό πεδίο σε αναβρασμό.	341
Μάνος Δαμασκηνός - Ξαναδιαβάζοντας τη <i>Μήδεια</i> : Δυο σκηνικές προσεγγίσεις από τον Σπύρο Α. Ευαγγελάτο στον 21 ^ο αιώνα	348
Κωνσταντίνα Ζηροπούλου - «Όταν η Μοίρα σημαίνει την Οργή: Ivo Van Hove <i>Électre/Oreste</i> »	358
Γρηγόρης Ιωαννίδης - Αρχαίο Δράμα Τσέπης; Οι Απόπειρες Ανεβάσματος Αρχαίου Δράματος. Από Το Σύγχρονο Ελληνικό Θέατρο Σε Παραγωγές Μικρής Κλίμακας	365
Ευφημία Δ. Καρακάντζα - Η διπλή εξορία της <i>Αντιγόνης</i> . Από τον Σοφοκλή στον Άρη Αλεξάνδρου.	374
Ειρήνη Μουντράκη - Η πρόκληση του αρχαίου δράματος. Το παράδειγμα της <i>Λυσιστράτης</i>	384
Μαίρη Μπαϊρακτάρη - (Δια)Χωροχρονικότητα Και «Θέατρο Της Παρέμβασης»: Η Μεταφραστική Και Διασημειωτική Αναδιαχείριση Τεσσάρων Τραγωδιών Του Αισχύλου Από Τον Olivier Py.	389
Kyriaki Papaleonida - The "great amity for humankind" as the supreme Value in <i>Prometheus Bound</i> by Aeschylus. Approaches to the play of the Theatre of ViVi	397
Savas Patsalidis - The Classics Have no Owners, Only Tenants	403
Κώστας Παλαμίδης - Οι Δικές μας Τρωάδες / Troyanas Nuestras	412
Ιωάννα Ρεμεδιάκη - Είδωλα Ηρώων: Πρόσληψη Και Πολιτική Στον <i>Αίαντα</i> Του Σοφοκλή	417
Πηνελόπη Χατζηδημητρίου - Ο Milo Rau και η Τριλογία των Αρχαίων Μύθων: Ανταγωνισμός, Αγώνας και Αγωνία	423
ΕΝΟΤΗΤΑ 7- Ο θεσμός των Φεστιβάλ / The Festivals, Moderator.....	431
Δήμητρα Κονδυλάκη - Σύγχρονες όψεις του τραγικού – με φόντο μια διαρκώς αναβαλλόμενη Ανάσταση	431
Μάρθα Κοσκινά - Φεστιβάλ Επιδαύρου και κατασκευασμένη μνήμη	438

<u>Ναταλία Μηνιώτη</u> - <i>Αγαμέμνων του Αισχύλου: μια Γκινόστρα</i> . Οι Ιταλοί στο Φεστιβάλ Άργους το 1995.....	443
<u>Ισμήνη Σακελλαροπούλου</u> - Ψηφιακός περίπατος στο αρχαίο θέατρο του Σολούντο της Σικελίας	449
<u>Αγαθή Τέλη</u> - Πολιτισμική Συνείδηση και θεατρική Μνήμη “Δωδωναία” Η αναβίωση του αρχαίου Δράματος στο αρχαίο θέατρο της Δωδώνης (1960-1981)	458

Preface to the Proceedings Volume of the Conference

The University of Athens participates with the research “*Ancient Greek Theatre and Drama Values Across Space and Time*” within the frame of the European Program HORIZON 2020-*Values Across Space and Time* (VAST). One of the actions for this research, was the organization of an International Conference under the title: **Values of Ancient Greek Theatre Across Space and Time: Cultural Heritage and Memory.**

The scholars, the researchers and the scientific experts from Greece and abroad who participated in it, attempted to shed some light and promote the timelessness, the currency and the universality of the values and the messages of the Ancient Drama. They approached its nature and messages as these were created in the Past, functioned within a specific historical and social environment and were eventually transformed into the International Theatre of this present day.

Sixty-seven distinguished scholars from Greece and abroad, along with younger researchers participated in its works and presented their views on the specific subject. Those views were not always identical in substance. On the whole, however, they had to do with the particular importance and reception of the ideas of the ancient Greek Drama, as well as the timeliness of its messages for the modern spectator. Special emphasis was given to the dimension of the impact and the influence of all these emblematic works on other playwrights and texts of the Modern International Theatre, which was fertilized and shaped by them.

Apart from that, the participants were also interested in the style of the scenic transcription and interpretation of the texts by the contemporary theatre artists, who - sometimes more and sometimes less successfully - attempt to state their personal opinion for the communication between the scenic spectacle and the spectators. In other words, the theatrical adaptation or transcription, the intertextual composition and the Director’s opinion in general, were objects of varied discussions and interpretations, according to the announcements that were heard. Also, the institution of the Festivals, as well as the general production and promotion mechanisms of the performances and their communication with the modern spectator of the ancient Greek Drama, covered a major part of our Conference.

Finally, another issue of great importance was the pedagogical mission and the educational role of the ancient drama, the content and the meaning of the values and the messages expressed through it, which has educated and formed the conscience of the younger people: this consisted of another special topic that concerned many educators and philologists. In connection with all these, the general literary, historical, sociological, as well as psychological approach to the interpretation of the ancient Greek Tragedy and Comedy texts, became the object of research for many announcements that were presented and which highlighted the timeless content and the value-messages of the ancient Drama.

Because of all these announcements, the Greek and International scientific community had the opportunity to come into a fertile and creative dialogue, the results of which are published in the present e-book of the Conference Proceedings. Of course, the subject has not yet been covered exhaustively. The queries and the concerns have not been answered in full. Not only many new questions were created and answers were not given, but also different questions were posed for other conferences on the ancient Greek Drama to be dealt with and answered in the future, hopefully with every success.

Theodore Grammatas
Emeritus Professor
Department of Primary Education
National and Kapodistrian University of Athens
Conference and Program Leader

Η διπλή εξορία της *Αντιγόνης*. Από τον Σοφοκλή στον Άρη Αλεξάνδρου.

Ευφημία Δ. Καρακάντζα

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών
karakantza@upatras.gr

Σε αυτή τη μελέτη θα εξετάσω την έννοια της διπλής εξορίας στην *Αντιγόνη* πιάνοντας το νήμα από τον Σοφοκλή και φτάνοντας στον Άρη Αλεξάνδρου. Η *Αντιγόνη*, η σοφόκλεια ηρωίδα, έχει προσληφθεί εκατοντάδες, ή μάλλον, χιλιάδες φορές από την πρώτη χρονιά της ‘εμφάνισής’ της στη θεατρική σκηνή το 442/441 π. Χ.. Η ηρωίδα έχει ταξιδέψει χωρικά και χρονικά στα πιο απίθανα και απομακρυσμένα μέρη του πλανήτη από τη γενέθλια γη της, την Αθήνα, ταξίδεψε στη Ρώμη και σε όλη την Ευρώπη, και από εκεί στην Αμερική, τη Λατινική Αμερική, την Ιρλανδία, την Ανταρκτική, τις Αραβικές χώρες, την Αφρική, την Κίνα και την Ιαπωνία (Silva 2017: 391-474). Η ‘νομαδική’ αυτή *Αντιγόνη*, σύμφωνα με τον εύστοχο χαρακτηρισμό της Fradinger (2010: 15-23), δεν σταμάτησε ποτέ να μεταμορφώνεται, να ταξιδεύει και να ενσαρκώνει όλες της μορφές αντίστασης και πολιτικής ανυπακοής σε περιβάλλοντα πολιτικής καταπίεσης και ολοκληρωτισμού όλων των αποχρώσεων και των διαστάσεων. Η Fradinger ομολογεί ότι είναι «πρόκληση για την αντοχή μας το να ακολουθούμε τα ίχνη αυτής της νεαρής θηβιαίας πριγκίπισσας που γίνεται νεότερη κάθε μέρα» (2010: 15). Και τελειώνει το προλογικό της κεφάλαιο με τη βεβαιότητα ότι:

δεν θα πείραζε την *Αντιγόνη* που δεν ξέρει <ενν. η μελετήτρια> πού ακριβώς στον κόσμο βρίσκεται αυτή τη στιγμή, χωρίς αμφιβολία βυθισμένη σε βαθύ στοχασμό για την υπέρκοσμη οικειότητα που αισθάνεται ανάμεσα στη δική μας εποχή και την αρχαία της ιστορία. Και κλείνοντας τον πρόλογο, θα ήθελα να της πω, όπου και αν βρίσκεται, ότι και εγώ δεν μπορώ παρά να αισθάνομαι παράξενα για την προφανή μας ανάγκη να την ‘ξυπνάμε’ συνεχώς. Και γι’ αυτόν τον λόγο θα συνεχίσω να προσπαθώ, όπως τόσες άλλες γυναίκες και άνδρες, να φανταστώ έναν κόσμο στον οποίο η *Αντιγόνη* θα σταματήσει να πρέπει να επανέρχεται στη ζωή: έναν κόσμο στον οποίο ή θα μπορούσε να αναπαυθεί σε ειρήνη – ή να ζήσει (2010: 20).

Αυτή η ευχή απεικονίζει έναν ιδεατό κόσμο, στον οποίο μια ‘*Αντιγόνη*’, ως σύμβολο αντίστασης και θάρρους, θα πάψει να είναι *απαραίτητο* να υπάρχει. Φυσικά, αυτός είναι ένας ιδεατός κόσμος που δεν υπάρχει. Στον δικό μας κόσμο οι ‘*Αντιγόνες*’ παραμένουν ζωντανές, και μία τέτοια είναι η *Αντιγόνη* του Άρη Αλεξάνδρου (1951)¹, ο οποίος την επανέφερε για μια ακόμη φορά στη ζωή για πολλούς – όπως θα δούμε - λόγους. Εκ πρώτης όψεως, αυτή η *Αντιγόνη* δεν έχει καμία σχέση με την πρόγονό της – αυτή του Σοφοκλή, εκτός από τα προφανή

¹ Η *Αντιγόνη* του Άρη Αλεξάνδρου έχει ‘αγνοηθεί’ ηχηρά και από τους μελετητές αλλά και από τους ανθρώπους τους θεάτρου στην Ελλάδα. Κατά τον Μ. Πεγλιβάνο (2004: 328): «Η ομώνυμη μίμηση τραγωδίας του Άρη Αλεξάνδρου [...] δεν συνιστά [...] παρά μια χαμένη ευκαιρία για το μεταπολεμικό νεοελληνικό θέατρο: ένα σχεδόν λησμονημένο (ή ακριβέστερα, άγνωστο) έργο τόσο για το ευρύτερο κοινό όσο και για τους επαγγελματίες της ανάγνωσης και της σκηνής». Η πρώτη, και σύμφωνα με όσα ξέρω η μόνη, παράσταση του έργου έγινε από τον Βίκτωρα Αρδίττη το 2003 στο Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος. Στο εξωτερικό ήταν άγνωστο αυτό το κείμενο μέχρι την έκδοση του βιβλίου της Gonda Van Steen, *Theatre of the Condemned. Classical Tragedy on Greek Prison Islands* (2011), στο οποίο μετέφρασε ολόκληρο το κείμενο του έργου, και αφιέρωσε ένα κεφάλαιο αποκλειστικά στον Άρη Αλεξάνδρου και την *Αντιγόνη* του. Επίσης, η Van Steen δημοσίευσε δύο κριτικές μελέτες για την παράσταση της *Αντιγόνης* του Βίκτωρα Αρδίττη (2011β, 2011γ), κάνοντας έτσι γνωστό το έργο στο εξωτερικό. Στην Ελλάδα η κριτική ασχολήθηκε κυρίως με το αριστουργηματικό *Κιβώτιο* (1975) και την πλούσια ποιητική παραγωγή του Αλεξάνδρου (με λίγες εξαιρέσεις). Στο βιβλίο μου *Antigone* για τη σειρά *Gods and heroes of the ancient world* της Routledge (στο τυπογραφείο) αφιερώνω ένα κεφάλαιο στην ανάλυση της *Αντιγόνης* του Αλεξάνδρου, στο τμήμα της Πρόσληψης, με τίτλο ‘WAR: Antigones in WWII, Nazi occupation, and civil-war Greece’. Στο βιβλίο του Δ. Ραντόπουλου, του βιογράφου του Αλεξάνδρου, μπορεί κανείς να διαβάσει συγκεντρωτικά κριτικές για την παράσταση του Αρδίττη δημοσιευμένες στον τύπο της εποχής (2004²: 371-373).

χαρακτηριστικά της νεαρής τους ηλικίας, της ορθής σκέψης, του θάρρους, και της αποφασιστικότητας. Κοινό σημείο επίσης είναι ότι η Αντιγόνη και στις δύο περιπτώσεις αναδεικνύεται σε πολιτική φιγούρα αντίστασης αρθρώνοντας έναν σαφή πολιτικό λόγο. Η άποψή μου είναι, όμως, ότι η *Αντιγόνη* του Αλεξάνδρου είναι πρωτίστως μια φιγούρα της εξορίας, και μάλιστα διπλής εξορίας, και αυτήν ακριβώς τη διάσταση προτίθεμαι να αναλύσω.

Ο Άρης Αλεξάνδρου (καλλιτεχνικό ψευδώνυμο του Αριστοτέλη Βασιλειάδη) πέρασε ένα συντριπτικά μεγάλο μέρος της ενήλικης ζωής του ως πολιτικός κρατούμενος σε διάφορες φυλακές και σε νησιά που είχαν μετατραπεί σε τόπους εξορίας, συμπεριλαμβανομένης και της περιβόητης Μακρονήσου². Αρχίζει να γράφει την *Αντιγόνη* στο Μούδρο της Λήμνου το 1949 (αυτό το χειρόγραφο το κατέστρεψε), και την ξαναγράφει το 1951 στον Αϊ-Στράτη. Δημοσιεύεται εννιά χρόνια αργότερα, το 1960 (Ραυτόπουλος 2004²: 222-224, 402· Πεχλιβάνος: 328-329). Η *Αντιγόνη* του λοιπόν είναι παιδί της εξορίας χωρίς κάθε αμφιβολία. Η ‘εξορία’ όμως της *Αντιγόνης* δεν εξαντλείται στο γεγονός ότι ο πνευματικός της πατέρας την συνέθεσε όταν βρισκόταν στην εξορία. Η εικόνα αυτής της ‘διπλής εξορίας,’ όπως την αναφέρω στον τίτλο μου, είναι μια σύνθετη έννοια που προκύπτει από την κατάσταση της *Αντιγόνης* να είναι και να αισθάνεται εξόριστη μέσα στην ίδια της την πόλη, μέσα στους κόλπους των ίδιων των οικείων της ανθρώπων. Θα θυμίσω εδώ ότι η σοφόκλεια *Αντιγόνη* απομονώνεται για την πράξη της από τα ίδια τα μέλη της κοινότητάς της. Ο χορός δεν διστάζει καθόλου, μαζί με τη βαθιά θλίψη του, να εκφράσει την αποδοκιμασία για την *Αντιγόνη*, τις πράξεις της και τον χαρακτήρα της. Στον κομμό που ‘ανοίγει’ το τέταρτο επεισόδιο της ομώνυμης τραγωδίας τα μέλη του χορού διατυπώνουν απαξιώτικα (853-856)³:

Προβᾶσ' ἐπ' ἔσχατον θράσους
ὑψηλὸν ἐς Δίκας βάθρον
προσέπεσες, ὦ τέκνον, πολὺ·
πατρῶον δ' ἐκτίεις τιν' ἄθλον.
Πήρες την τόλμη, την περπάτησες πολὺ
Και σκόνταμες, παιδί μου,
Στης Δίκης το ψηλὸ σκαλί.
Την αμαρτία του πατέρα σου πληρώνεις⁴.

Και λίγο παρακάτω (875):

[...] σὲ δ' αὐτόγνωτος ὤλεσ' ὀργά.
[...] *η* αὐτόνομη σε πήρε ορμή σου.

‘Είσαι σκληρό παιδί, σαν τον πατέρα σου’ είχε πει νωρίτερα ο χορός (471-472) όταν η *Αντιγόνη* με γενναιότητα αντιμετώπισε τον Κρέοντα στο δεύτερο επεισόδιο διακηρύσσοντας την πίστη της στους αιώνιους νόμους της Δίκης, σε μία αντιπαράθεση που έμελλε να γίνει μία από τις διασημότερες αντιπαραθέσεις όλων των εποχών (450-470). Στην απαξίωση του χορού που την αντιλαμβάνεται αμέσως η *Αντιγόνη* (οἴμοι γελωμαι / γελούν μαζί μου, αλλοίμονο, 839),

². Το ‘ημερολόγιο’ εξορίας του Αλεξάνδρου συνοπτικά: 1944-45 στρατόπεδο συγκέντρωσης Ελ Ντάμπα (Β. Αφρική), 1946 κρίνεται ανυπότακτος, 1948 εξορία στο Μούδρο (Λήμνος), 1949 στην περιβόητη Μακρονήσο, 1950-51 εξορία στον Αϊ-Στράτη, 1953 φυλακές Αβέρωφ με την κατηγορία του κομμουνιστή, 1954 μεταγωγή στις φυλακές της Αίγινας, 1955 ομαδική μεταγωγή από Αίγινα σε Γιάρο, 1958 απολύεται. Το 1967 προκειμένου να αποφύγει φυλάκιση / εξορία από τη χούντα των συνταγματαρχών αυτοεξορίζεται στο Παρίσι, όπου και πεθαίνει πρόωρα λόγω της ταλαιπωρημένης από τις κακουχίες υγείας του το 1978, Ραυτόπουλος, 2004²: 400-404).

³. Griffith, 1999 στους αντίστοιχους στίχους.

⁴. Στη θαυμάσια μετάφραση του Συμεών Γρ. Σταμπουλού (2017). Του ίδιου μεταφραστή είναι και τα υπόλοιπα χωρία της τραγωδίας που χρησιμοποιώ στο κείμενο.

⁵. Το αρχαίο χωρίο έχει ως εξής (471-472): Δηλοῖ τὸ γέννημ' ὦμόν ἐξ ὦμοῦ πατρὸς / τῆς παιδός· εἴκειν δ' οὐκ ἐπίσταται κακοῖς. *ἴδια ο πατέρας του και αυτό σκληρό / παιδί· ανποχώρητη στη συμφορά.*

προστίθεται η συνειδητοποίηση της απόλυτης μοναξιάς της μέσα στην ίδια της την πόλη (877-882):

Ἄκλαυτος, ἄφιλος, ἀνυμέναιος ταλαί-
φρων ἄγομαι τάνδ' ἐτοίμαν ὁδόν·

[...] τὸν δ' ἐμὸν πότμον ἀδάκρυτον οὐ-
δεὶς φίλων στενάζει.

*Ἀκλαυτη πάω, χωρίς φίλους, χωρίς τραγούδια γάμου,
στον ἔσχατο δρόμο μου,
ἡ ἄμοιρη.*

[...] *Κανείς φίλος δεν θρηνεί την αδάκρυτη συμφορά μου*⁶.

Και σε άλλες περιστάσεις, ή ίδια διαπίστωση: οἷα φίλων ἄκλαυτος, πώς φεύγω από τους φίλους ἀκλαυτη, 847· ἀλλ' ὧδ' ἔρημος πρὸς φίλων ή δύσμορος, ἀλλά πηγαίνω μόνη μου με τη θλίψη εγώ <χωρίς φίλους>, 919.

Όπως είναι γνωστό, και το έχω υποστηρίξει και αλλού (Karakantza, 2017: 29, 33-35, και Karakantza *Antigone* στο κεφάλαιο 'The politics of lamentation') η Αντιγόνη στο τέταρτο επεισόδιο θρηνεί την απόλυτη μοναξιά της, την απόρριψη από την 'επίσημη' ιδεολογία της πόλεως που εκφράζεται από τον χορό, τη χαμένη της ευκαιρία να παντρευτεί και να κάνει παιδιά. Σε τέτοιο ακραίο βαθμό φτάνει η κατάσταση της απομόνωσής της, που την ακούμε να διατυπώνει την απαράδεκτη, σύμφωνα με πολλούς μελετητές, παραδοχή ότι δεν θα έθαβε κανέναν άλλο εκτός από τον αδελφό της⁷: το τίμημα είναι πολύ μεγάλο για την πράξη που την φέρνει σε αντίθεση και σύγκρουση με όλη την πόλη (σας θυμίζω το περίφημο <οὐ> [...] βία πολιτῶν τόνδ' ἂν ἤρόμην πόνον, 907).

Επιστέγασμα της μοναξιάς, απόρριψης και απομόνωσης της Αντιγόνης είναι και ο τρόπος που καταδικάζεται σε θάνατο. Ο εγκλεισμός της σε έναν υπόγειο θάλαμο χωρίς τη μαρτυρία / παρουσία ανθρώπων – θετική ή αρνητική δεν έχει σημασία⁸. Η Αντιγόνη στερείται των δικαιωμάτων της μέσα στην ίδια της την πόλη⁹, απορρίπτεται – εκτός εξαιρέσεων – από τους

⁶. Έχω τροποποιήσει εδώ τη μετάφραση του Σταμπουλού, μένοντας πιο κοντά στο πρωτότυπο, για να φανεί πιο ξεκάθαρα το νόημα της μοναξιάς εντός της πόλεως.

⁷. Αυτή η ρήση στο τέταρτο επεισόδιο, που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την διακήρυξη της Αντιγόνης στο δεύτερο επεισόδιο ότι όλοι οι νεκροί δικαιούνται ταφή και ότι αυτά ορίζουν οι νόμοι των θεών (450-460, 519, 523), έχει προκαλέσει, όπως ήταν αναμενόμενο, μεγάλη διαφωνία και 'ταραχή' στους κύκλους των μελετητών. Ο Goethe το 1827 γράφει στον φίλο του Eckermann ότι εύχεται να βρεθεί κάποιος φιλόλογος στο μέλλον να αποδείξει το χωρίο (δηλ. *Antigone* 905-912) ως μεταγενέστερη προσθήκη και νόθο. Ο Bowra θεωρεί την προσήλωση στον αδελφό ως «χοντροκομμένη και πρωτόγονη» (1944: 94) και ο γνωστός Κποχ (1979: 180) ως «υστερικά υπερβολική έκφραση αγάπης για τον αδελφό της». Η σύγχρονη φεμινιστική κριτική, εν τούτοις, έχει ανατρέψει πλήρως το τοπίο θεωρώντας το χωρίο αυτό (που παρά τις προσπάθειες των ειδικών δεν έχει αποδειχτεί νόθο) ως συμβολικό του επαναπροσδιορισμού των σχέσεων συγγένειας, και άρα υπονομευτικό της πατριαρχίας (Butler, 2000: 53, 77, 79). Βλ. επίσης προς αυτή την κατεύθυνση Honig 2013: 105-106, 123-137· Leonard 2015: 102-103, και Karakantza, in press, το κεφάλαιο «Re-politicizing Antigone: Irigaray, Butler, and beyond», όπου συζητώ τις βασικές φεμινιστικές αναγνώσεις και παραθέτω την αντίστοιχη βιβλιογραφία.

⁸. Για την ερμηνεία του εγκλεισμού της μέσα σε υπόγειο θάλαμο, τον συμφυρμό του θανάτου με τον γάμο της, καθώς και για τη σύγκρισή της με τα άλλα μυθολογικά παράλληλα (Νιόβη, αλλά και αυτά του τέταρτου στάσιμου) βλ. Seaford 1987: 107-108, 113· Seaford 1990: 76-77, 79· Rehm 1994: 59-71· Goff 2004: 309.

⁹. Πρόσφατα έπεσε στην αντίληψή μου μια θαυμάσια μεταπτυχιακή διατριβή που κατατέθηκε το 2020-21 στο Πανεπιστήμιο του Cambridge από την Lydia Cawley. Η Cawley εξετάζει μια παράσταση της Αντιγόνης του Εθνικού Θεάτρου της Παλαιστίνης (2011) εστιάζοντας ερμηνευτικά σε αυτό ακριβώς το σημείο: ότι η Αντιγόνη είναι μια ξένη μέσα στην ίδια της την πόλη, ότι στερείται των δικαιωμάτων της και ότι είναι, τρόπον τινά, πολιτίς δεύτερης κατηγορίας. Αυτό το καθεστώς της εξορίας της Αντιγόνης συνάδει ακριβώς με την κατάσταση των Παλαιστινίων που ζουν είτε στα Κατεχόμενα Εδάφη της Γάζας και της Δυτικής Όχθης, είτε οδηγήθηκαν σε αναγκαστική εξορία αρχής γενομένης από το 1948, όταν ιδρύθηκε το κράτος του Ισραήλ.

συμπολίτες της, και γίνεται μια ‘ξένη’ μέσα στην ίδια της την πόλη. Η παρομοίωση του εαυτού της στην έναρξη του κομμώ της με την ‘ξένη’ Νιόβη είναι χαρακτηριστική (823-833)¹⁰:

Ἦκουσα δὴ λυγροτάταν ὀλέσθαι
τὰν Φρυγίαν ξέναν
Ταντάλου Σιπύλω πρὸς ἄ-
κρω, τὰν κισσὸς ὡς ἀτενῆς
πετραία βλάστα δάμασεν,
καί νιν ὄμβρω τακομέναν,
ὡς φάτις ἀνδρῶν,
χιῶν τ’ οὐδαμὰ λείπει, τέγ-
γει θ’ ὑπ’ ὄφρῦσι παγκλαύτοις
δειράδας· ἄ με δαί-
μων ὁμοιοτάταν κατευνάζει.
*Σαν το κορίτσι που άκουσα,
εκείνο το πικρό το πένθιμο ξενάκι,
παιδί του Τάνταλου, μονάχο στα βουνά,
που το κλεισε η πέτρα,
ένας κισσός,
μια πέτρινη αγκαλιά ψυχρή, το βλάστησε ξανά,
ωραία πετρωμένη,
να λιώνει, λέει ο κόσμος, στη βροχή,
να τη φιλά το χιόνι,
να κλαίει το μαύρο δάκρυ της, αλμύρα στο κορμί·
τον ύπνο της μου προξενεύουν οι Θεοί.*

Πού η Αντιγόνη του Άρη Αλεξάνδρου συναντά την Αντιγόνη του Σοφοκλή; Η *Αντιγόνη* του Αλεξάνδρου γράφεται στον Αϊ-Στράτη, στον ένα τόπο της εξορίας του, αλλά δημοσιεύεται το 1960. Στην πολύχρονη εξορία του (που αρχίζει το 1944 στο στρατόπεδο συγκέντρωσης στο Ελ Ντάμπα (Β. Αφρική), και τελειώνει το 1958), θα σημειώσω ένα δεύτερο επίπεδο εξορίας – αυτό που τον φέρνει τόσο κοντά στην Αντιγόνη του. Ανήσυχο πνεύμα ο Αλεξάνδρου και πολιτικά διεθνιστής (Αλεξάνδρου 1982²: 181-183· Ραυτόπουλος 2004²: 125-126)¹¹ υπομένει μέσα στους τόπους της εξορίας του διπλή απομόνωση: στην ήδη υπάρχουσα, προστίθεται αυτή των συντρόφων του. Το 1948 διαφωνεί με θριαμβολογία της 4^{ης} Ολομέλειας του ΚΚΕ και απομονώνεται, παρά τις προσπάθειες κάποιων διανοούμενων να αποσοβηθεί. Το 1950 διαφωνεί με τη γραμμή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, και το 1953, ενώ κατά τη διάρκεια της δίκης του στο Διαρκές Στρατοδικείο Αθηνών για ανυποταξία δηλώνει κομμουνιστής, στους συντρόφους του στη φυλακή Αβέρωφ δηλώνει ότι δεν είναι. Σε όλες τις περιπτώσεις η γραμμή του κόμματος είναι να απομονωθεί. Μόλις το 1956, με την ‘αποσταλινοποίηση’ του κόμματος,

¹⁰. Griffith, 1999 στους αντίστοιχους στίχους.

¹¹. Από την συνέντευξη που παραχώρησε στον Ραυτόπουλο για το περιοδικό *Ηριδανός* (1975, τεύχος 1) και δημοσιεύτηκε στο βιβλίο του *Έξω από τα δόντια* ως τελευταίο κεφάλαιο με τίτλο «Τα έδον ρήματα» απομονώνω τις εξής φράσεις: ΕΡ: Σε ποιο κόμμα ανήκεις; ΑΛ: Δεν ανήκω σε κανένα κόμμα και καμιά πολιτική οργάνωση. Δεν είμαι μέλος καμιάς εκκλησίας. Δεν είμαι οπαδός καμιάς θρησκείας. Όπως το 'χω ξαναπεί, *Δεσμώτης τήδε ἴσταμαι τοῖς ἔνδον ρήμασι πειθόμενος*. [...]. ΕΡ: Σε ποια λογοτεχνική σχολή ανήκεις; ΑΛ: Σε καμιά. Πιστεύω ότι οι σχολές είναι άλλη μια δέσμευση. ΕΡ: Πού ανήκεις τέλος πάντων; ΑΛ: Ανήκω στο ανύπαρκτο κόμμα των ποιητών.

λήγει η απομόνωση του Αλεξάνδρου στη φυλακή (Ραυτόπουλος 2004²: *passim*, αλλά και στο χρονολόγιο 401-402). Σε αυτά τα χρόνια της ‘διπλής εξορίας’ η *Αντιγόνη* του είδε το φως, φέροντας τα σημάδια του πρώτου αποκλεισμού, αυτού της κυρίαρχης εξουσίας, και του δεύτερου πιο υπαρξιακού και ιδεολογικού (εσωτερικού) αποκλεισμού – αυτό από τα μέλη της ίδιας της κοινότητας των συντρόφων.

Η *Αντιγόνη* του Αλεξάνδρου χωρίζεται σε δύο αυτοτελείς Πράξεις που τις συνδέει ένα Ιντερμέτζο. Η Πρώτη Πράξη τοποθετείται στην εποχή της Γερμανικής Κατοχής και της Αντίστασης (1941-1944), ενώ η Δεύτερη στην περίοδο του Εμφύλιου πολέμου (1946-1949). Και οι δύο Πράξεις τελειώνουν με την εκτέλεση της *Αντιγόνης* με την κατηγορία της προδοσίας. Η Πρώτη Πράξη εισάγεται με τη ζοφερή εικόνα της Γερμανικής Κατοχής να υποβάλλεται με τον ιδιαίτερο ποιητικό τρόπο του Αλεξάνδρου² καθώς στην Πρώτη Σκηνή μια ομάδα μαυροφορεμένων γυναικών, εν είδει αρχαιοελληνικού χορού, μονολογούν αναδιπλώνοντας τον θρήνο τους:

Οι ερπύστριες των τανκς πέρασαν μες απ’ τις αυλές μας – τ’ άλογά τους πέρασαν μες απ’ τα χωράφια μας – οι βροχές περάσανε - και δεν έχουμε ήλιο. Δεν έχουμε ψωμί. Σέρνουμε τις παλάμες στα γερασμένα μάγουλα – όπως τις σέρνεις πάνω στο χοντρό στρατσόχαρτο – και δεν λέει να στρώσει – τόσα χρόνια μ’ έναν άνεμο κακό που μπαίνει απ’ τις χοντρές μας χαραμάδες. Κλείνουμε τις πόρτες – κλειδώνουμε τα στόματα – κι όμως αυτοί κυκλοφορούν παντού – μ’ ένα κράνος στους ώμους - και το αίμα μας δεν πρόφτασε ακόμη να στεγνώσει στα τακούνια τους. Οι άντρες μας λακίσαν μες τη νύχτα – ξενοκοιμούνται μες στις πέτρες – μες στα σύγνεφα. Τινάζαν τα γιοφύρια. Δεν είναι τρόπος να γυρίσουμε κοντά τους. Δεν είναι τρόπος να γυρίσουνε κοντά μας. Μονάχες μας δω πέρα και τα πηγάδια στέρεψαν. Τα βυζιά μας στέρεψαν. Πάμε να τραβήξουμε νερό – και βγάζουμε λάσπη. Πάνε τα παιδιά μας να ρουφήξουνε απ’ τη ρόγα – και γιομίζει το στόμα τους πίκρα. [...]

Η νεκροπολιτική εικόνα¹³ της Γερμανικής Κατοχής¹⁴ δημιουργεί το πλαίσιο της δράσης, αλλά η δράση καθαυτή λαμβάνει χώρα στις ομάδες των Ανταρτών στο βουνό στις περιοχές της δικής τους επιρροής. Η Δεύτερη Σκηνή εισάγει δύο από τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα: την *Αντιγόνη* και τον Γερμανό αξιωματικό, τον Ανδρόνικο, που αυτομόλησε στις γραμμές των Ανταρτών. Ο Ανδρόνικος μιλά σε αυτήν την Σκηνή μόνο αρχαία ελληνικά, και η *Αντιγόνη*, που είναι ‘γραμματιζόμενη’, είναι η μόνη που μπορεί να συνεννοηθεί μαζί του. Ο Ανδρόνικος απαγγέλλει ένα χωρίο εμπνευσμένο από τα βιβλία 5 και 6 των *Ιστοριών* του Ηροδότου, με αναφορά στον Ιστιαίο, τον τύραννο της Μιλήτου, έναν από τους πρωτεργάτες της Ιωνικής Επανάστασης (500/499 – 494 π. Χ.). Ο λόγος του Ανδρόνικου είναι για τη δημοκρατία, και για τον τύραννο Φύρερ, τον οποίο ο Ανδρόνικος απεχθάνεται. Η *Αντιγόνη* προσεγγίζει με τη

¹². Van Steen, 2011a: 159-162· Van Steen 2011b: 123-130· Van Steen 2011c: 239-246.

¹³. Χρησιμοποίησά τον όρο ‘νεκροπολιτικός’, μεταφράζοντας τον αγγλικό ‘necropolitics’, ο οποίος εισήχθη από τον πολιτικό θεωρητικό της μετα-αποικιοκρατίας Achille Mbembe το 2003 σε ένα επιδραστικό άρθρο του με τίτλο ‘Necropolitics’ (και επίσης στο Mbembe 2019). Ο μελετητής αντλεί από την έννοια της ‘βιοπολιτικής’ του Φουκώ, και από το επίσης επιδραστικό έργο του ιταλού φιλοσόφου Giorgio Agamben, ο οποίος μίλησε για το δικαίωμα του μονάρχη / φορέα εξουσίας να αποφασίζει ποιος θα ζήσει και ποιος θα πεθάνει από τους υπηκόους / ανθρώπους υπό την εξουσία του, κάνοντας ευρέως γνωστούς τους όρους της ‘κατάστασης εξαίρεσης’ [state of exemption] ή ‘κατάστασης έκτακτης ανάγκης’ [state of emergency] που χρησιμοποιεί ο φορέας εξουσίας για να καταδικάσει ανθρώπους σε κατάσταση που εξαιρούνται από την προστασία του νόμου (Agamben *Homo Sacer* 1998, και *State of Exception* 2005). Μεταβαίνουμε, έτσι, από τη ‘βιοπολιτική’ στη ‘θανατοπολιτική’ [thanatopolitics], και τέλος στην νεκροπολιτική που είναι εξαιρετικά δημοφιλής ορολογία / θεωρία στις σύγχρονες πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες.

¹⁴. Σε σχέση με τις παρατηρήσεις στην προηγούμενη σημείωση, δεν χρειάζεται – θεωρώ – ιδιαίτερη τεκμηρίωση για να υποστηριχτεί η νεκροπολιτική πρακτική των γερμανών κατακτητών στην υπό κατοχή Ελλάδα, μία από τις σκληρότερες κατοχές στην Ευρώπη του Β Παγκόσμιου Πολέμου. Οι συλλήψεις, φυλακίσεις, τα βασανιστήρια και οι εκτελέσεις ήταν μέρος της κοινής πρακτικής επιβολής εξουσίας των Γερμανών στην Ελλάδα κατά την περίοδο της Κατοχής, ιδιαίτερα στην τελευταία φάση της περιόδου. Σε αυτά θα προσθέσω την οικειοποίηση από πλευράς των κατακτητών των χρημάτων, και της λεηλασίας των πλουτοπαραγωγικών πόρων και των τροφίμων της κατεχόμενης Ελλάδας, που οδήγησαν στην οικονομική χρεωκοπία της Ελλάδας, αλλά και στον μεγάλο λιμό του του 1941-1942 με αποτέλεσμα τον θάνατο περίπου εκατό χιλιάδων Ελλήνων από πείνα. Μερικοί μόνον σχετικοί τίτλοι: Μαγκριώτης (1949)· Mazower (1994)· Φλάισερ (1995)· Πανουργιά (2013)· Λάζου (2017).

γνωστή της μεγαλοφυχία τον γερμανό αιχμάλωτο, και με μία πειστική επιχειρηματολογία – χαρακτηριστικό της εξυπνάδας της - βοηθά να γίνει αποδεκτός στους κόλπους των Ανταρτών (Σκηνή Τρίτη). Σύντομα ο Ανδρόνικος διακρίνεται για τη γενναιότητά του και παρασημοφορείται (Ανδρόνικος = Ετεοκλής / Πολυνείκης;). Ξεκινά συνάμα μια ερωτική σχέση ανάμεσα στον Ανδρόνικο και την Αντιγόνη (Ανδρόνικος = Αίμονας). Φυσικά, η φαινομενική αρμονία και ομόνοια στο σώμα των ελλήνων μαχητών δεν θα διαρκέσει πολύ: ο Νικόδημος, ο Καπετάνιος της ομάδας, αρχίζει να υποπτεύεται τον Ανδρόνικο, και τον παγιδεύει χρησιμοποιώντας ως δόλωμα την Αντιγόνη. Στην Έκτη Σκηνή, στην τελευταία ιδιωτική συνάντηση του ζευγαριού, η Αντιγόνη ρωτά τον εραστή της για ποιον πολεμά – ερώτηση-παγίδα που της είχε υποβάλει ο Νικόδημος:

ANT: Για σένα όλα αυτά;

ANA: Για ποιον άλλον;

ANT: Και οι άλλοι;

ANA: Ποιοι άλλοι;

ANT: Αυτοί που πολεμάς μαζί τους δίπλα-δίπλα. Εγώ. Οι στρατιώτες σου. Κάθε μέρα παίζεις το κεφάλι σου μαζί με τους άλλους.

ANA: Οι άλλοι τυχαίνει να θέλουν αυτό που θέλω κ' εγώ. Είμαι μ' αυτούς επειδή το θέλουν. Μα τη ζωή μου τη ρισκάρω για μένα.

ANT: Λοιπόν, ούτε και εμένα μ' αγαπάς.

ANA: Αγαπάω το φιλί σου. (Κάνει να την αγκαλιάσει).

ANT: Είναι αργά. Το χάραμα έχουμε μάχη. Δεν μας μένει καιρός. Ποτέ δεν είχαμε καιρό. Βδομάδες ολόκληρες περπατάμε, κοιμόμαστε με τις αρβύλες, μιλάμε ανάμεσα σε δυο ριπές πολυβόλου. Θε μου, ας είχαμε λίγο καιρό. Θα πέταγα το δίκωχο στο ποτάμι, θα πέταγα τα ρούχα πίσω από τις καλαμιές, και θα 'πεφτα στο νερό. Να 'μωνα μονάχη μες το ποτάμι – μονάχη μες τον ήλιο – μονάχη μου – μονάχη μου! (Σηκώνεται και φεύγει τρέχοντας).

Τα θέματα της μοναξιάς και της προδοσίας συμπλέκονται αριστοτεχνικά εδώ. Η Αντιγόνη νιώθει προδομένη από τον ίδιο τον άνθρωπο που αγαπά. Η μοναξιά είναι θεραπεία της προδοσίας: ο Άρης Αλεξάνδρου και η απομόνωσή του φαίνονται ξεκάθαρα εδώ. Η δράση στις επόμενες Σκηνές (Εβδομη έως Δέκατη) κινείται καταγιστικά. Ο Αλεξάνδρου χτίζει τόσο ιδιοσυγκρασιακά την αφήγησή του ώστε να μοιάζει η δράση να προωθείται ταχύτατα στα *ενδιάμεσα* των Σκηνών - εκεί που ο χώρος και ο χρόνος μετεωρίζονται. Όταν ανοίγει η Έβδομη Σκηνή η δράση έχει ήδη προχωρήσει ανεπανόρθωτα: ο Ανδρόνικος έχει ήδη συλληφθεί, κατηγορηθεί για προδοσία, δικαστεί και καταδικαστεί σε θάνατο. Η Σκηνή αρχίζει με τον μονόλογο του Νικόδημου: μια υπαρξιακή αγωνία, ένα ιδεολογικό κενό που αποτυπώνεται στη ρήση ότι για τίποτα δεν είναι σίγουρος παρά για τα απολύτως αναπόφευκτα ή τα της νομοτελειακής τάξης, όπως η ανατολή του ήλιου κάθε μέρα. Ή τα πτώματα, όπως λέει χαρακτηριστικά:

Σε δυο ώρες ο Ανδρόνικος θα 'χει πεθάνει. Ως τα τώρα τα πτώματα ήταν πάντα σίγουρα.

Θεωρώ ότι δεν θα μπορούσε να υπάρξει πιο άμεση και ισχυρή σύνδεση ανάμεσα στη σοφόκλεια *Αντιγόνη* και αυτή του Άρη Αλεξάνδρου. Η φράση *‘ως τα τώρα τα πτώματα ήταν πάντα σίγουρα’* θέτει το πλαίσιο της νεκροπολιτικής ηγεμονικής πρακτικής της κλασικής Αθήνας,¹⁵ και της κυρίαρχης εξουσίας στην κατεχόμενη από τους Γερμανούς Ελλάδα. Θέτει

¹⁵ Έχω εξετάσει σε δημοσίευσμά μου την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή σε σχέση με τις ‘νεκροπολιτικές’ πρακτικές της ηγεμονικής Αθήνας, στην εξωτερική της πολιτική, καθώς και στη διαχείριση στο εσωτερικό της πόλεως της κατηγορίας των προδοτών. Εκεί υποστηρίζω ότι η *Αντιγόνη* είναι ένας στοχαστικός προβληματισμός εκ μέρους του ποιητή του σημαντικού θέματος της βίαιης διαχείρισης είτε των συμμάχων είτε αθηναίων πολιτών χωρίς να είναι βέβαιο ότι στοχεύει στην αναθεώρηση τέτοιων πρακτικών. Είναι, όμως, βέβαιο ότι επαναπροσδιορίζει και επαναθέτει ένα ιδιαίτερα ευαίσθητο θέμα στο οποίο ο ποιητής δίνει τη δική του λύση: αυτή της ταφής αντί της

ακόμη το πρόβλημα της ιδεολογικής κυριαρχίας και της αμφιβολίας που αυτή μπορεί να ενέχει: γιατί ο Ανδρόνικος κρίνεται προδότης; Στον διάλογο ανάμεσα στον Νικόδημο και τον Ανδρόνικο που ακολουθεί, ο Ανδρόνικος πρόσκαιρα ταυτίζεται με τη σοφόκλεια Αντιγόνη: *Σου μιλάει ένας νεκρός*, λέει στον Νικόδημο, όπως η Αντιγόνη ισχυριζόταν ότι ανήκει ήδη στον κάτω κόσμο στον διάλογο με τον Κρέοντα (*Αντιγόνη* 460-464) και την αδελφή της (*Αντιγόνη* 555, 559-560). Το κατηγορητήριο είναι εξόφθαλμα παράλογο:

ΝΙΚ: Εγκατέλειψες το μέτωπο μπροστά στον εχθρό. Είσαι ένοχος εσχάτης προδοσίας.

ΑΝΔ: Όλοι οι λόχοι υποχώρησαν.

ΝΙΚ: Πήραν διαταγή από εμένα.

ΑΝΔ: Μου 'χες στείλει την ίδια διαταγή.

ΝΙΚ: Πώς το ξέρεις; Ο αγγελιοφόρος σκοτώθηκε στο δρόμο.

ΑΝΔ: Ακριβώς. Υπάκουσα στη διαταγή σου.

ΝΙΚ: Δεν την πήρες ποτέ. Ώστε, ουσιαστικά, παράκουσες έναν άγραφο νόμο. Οι μαχητές μας πολεμάνε ως τη στερνή ανάσα.

ΑΝΔ: Χωρίς λόγο; Δεν εγκατέλειψα τη θέση μου. Υποχώρησα κανονικά. [...]

Η ουσία όμως του κατηγορητηρίου είναι ότι ο Ανδρόνικος κρίθηκε ατομικιστής, κάποιος δηλ. που προσεγγίζει τον κοινό αγώνα διατηρώντας την προσωπική του κρίση. Ο Αλεξάνδρου 'διαβάζει' τον εαυτό του στον συμπαθή χαρακτήρα του γερμανού αυτόμολου που προβλήθηκε στις γραμμές των μαχητών – ανταρτών. Γιατί όμως το σώμα του να μείνει άταφο; αναρωτιέται ο Ανδρόνικος. Και ο Νικόδημος απαντά:

ΝΙΚ: Θέλω να δοκιμάσω την πίστη των ανθρώπων μας. (Παύση). Θέλω να 'μαι σίγουρος πως το πίστεψαν ότι είσαι προδότης. Ότι δεν έχουν τύψεις, δηλαδή αμφιβολίες.

Η Αντιγόνη καλείται στη σκηνή – μετά από παράκληση του Ανδρόνικου που θέλει να την δει τελευταία φορά. Είναι σαν να είχαμε μια συνάντηση του Αίμονα και της Αντιγόνης αντεστραμμένη: ο Αίμονας, όχι η Αντιγόνη, είναι καταδικασμένος σε θάνατο. Και εδώ η τρομερή ανατροπή του μύθου της Αντιγόνης κόβει την ανάσα: ο Νικόδημος της 'παραχωρεί την τιμή' να πει το πυρ στο εκτελεστικό απόσπασμα. Η Αντιγόνη καλείται να εκτελέσει τον Ανδρόνικο: στο πρόσωπό του συμφύρονται ο εραστής της Αίμονας, και ο αδελφός της Πολυνείκης.

ΑΝΤ: Εγώ; Τον Ανδρόνικο; (Σα να βλέπει για πρώτη φορά τον Ανδρόνικο). Εσένα! Ποτέ! Δεν πιστεύω ότι είναι προδότης. Ό,τι άλλο, όχι προδότης. Αρνούμαι.

Από καταδικασμένη στον Σοφοκλή γίνεται εκτελέστρια στον Αλεξάνδρου:

Πες μου πως θα 'ρθεις – ναν' η φωνή σου που θ' ακούσω τελευταία, την παρακαλεί ο Ανδρόνικος.

Στην Όγδοη Σκηνή το σώμα του Ανδρόνικου κείται άταφο. *Λίγο χόμα θέλω να του δώσω, λίγη ζεστασιά μέσα στο χόμα και μέσα στις καρδιές μας*, λέει η Αντιγόνη στις γυναίκες του χορού που απαντούν: *Πρόσεξε μη μείνεις ολομόναχη. Μένοντας μόνη, πεθαίνεις*. Τώρα, αυτή η Αντιγόνη του Αλεξάνδρου, βαδίζει ακριβώς στα πατήματα της σοφόκλειας προγόνου της: πεθαίνει μόνη. Ψάχνει απεγνωσμένα να βρει συμπάρασταση στην ταφή σε έναν άνδρα και μια γυναίκα. Την αποπαίρνουν. Η Αντιγόνη κλείνει τη Σκηνή λέγοντας:

Λοιπόν δεν μένει άλλο παρά να προχωρήσω. Δεν έχει νόημα τώρα να κοντοστέκουμαι και να μιλάω κ' η φωνή μου ν' αντηχεί σα να λέει στα δέντρα: «Θα σας το πως

αταφίας, της συμφιλίωσης αντί του αέναα επαναλαμβανόμενου κύκλου της βίας και του αίματος (Karakantza, 2022, με τον εύλογο τίτλο: "To be buried, or not to be buried?" Necropolitics in Athenian History and Sophocles' *Antigone*").

αργότερα». Τώρα πια που το ξέρω πως ποτέ δε θα 'ναι τόσο φουντωμένη η πασχαλιά, τώρα πια που το ξέρω πως φεύγω χωρίς ποτέ αργότερα.

Στην Ένατη Σκηνή η Αντιγόνη είναι έγκλειστη περιμένοντας την εκτέλεσή της την επόμενη μέρα. Ποτέ δεν 'βλέπουμε' ή 'ακούμε' την Αντιγόνη να εκτελείται. Αντί γι' αυτήν, γινόμαστε μάρτυρες στη Δέκατη Σκηνή της εκτέλεσης ενός Έλληνα, που πιάστηκε αιχμάλωτος ως συνεργάτης των Γερμανών. Ο θάνατος της Αντιγόνης, λοιπόν, 'εκβάλλει' και 'διαλύεται' μέσα στα σκοτεινά νερά του Εμφύλιου Πολέμου που караδοκει δυσοίωνος και γίνεται το πλαίσιο της Δεύτερης Πράξης αυτού του δράματος.

Δεν θα αναλύσω διεξοδικά τη Δεύτερη Πράξη ¹⁶, για λόγους οικονομίας χώρου και χρόνου. Είναι ενδιαφέρον όμως να παρατηρήσω ότι η Δεύτερη Πράξη έχει μια κατοπτρική σχέση με την Πρώτη: ο Ανδρόνικος και ο Νικόδημος ανταλλάσσουν αμοιβαία τους ρόλους τους ¹⁷. Ο Ανδρόνικος, αρραβωνιαστικός της Αντιγόνης, μόλις έχει γυρίσει από την εξορία και έχει γίνει Ταγματάρχης σε ένα τάγμα Ανταρτών. Ο Νικόδημος βρίσκεται υπό τις διαταγές του. Στην Τέταρτη Σκηνή ακούμε τον εξής διάλογο μεταξύ τους:

ΑΝΔ: [...] φρόντισα να μετατεθεί η Αντιγόνη στο τάγμα μου. Πολέμησες μαζί της. Τι ιδέα έχεις;

ΝΙΚ: Αν ήταν όλοι σαν κι αυτήν, ίσως να 'χαμε κιόλας νικήσει.

ΑΝΔ: Τόσο πολύ;

ΝΙΚ: Ναι. Όλοι πολεμάνε. Να πω πως δε φοβούνται, δε λέω τίποτα. Να πω πως δε λογαριάζουν τη ζωή τους, το βλέπεις κάθε στιγμή. Όμως, με την Αντιγόνη είναι κάτι άλλο, νιώθεις κάτι αλλιώςτικο.

ΑΝΔ: Σαν τι;

ΝΙΚ: Νομίζω αυτό το κάτι παραπάνω είναι να δίνεις και τη ζωή σου χωρίς να παίρνεις τίποτα, ούτε την υστεροφημία.

Στην Δεύτερη Πράξη ο Ανδρόνικος στέλνει τον Νικόδημο σε μια αποστολή – αυτοκτονία στο Μεγάλο Χωριό: οι υποτιθέμενες οδηγίες για την αποστολή βρίσκονται σε έναν άδειο φάκελο. Το σώμα του Νικόδημου μένει άταφο για παραδειγματισμό στην πλατεία του χωριού, και η Αντιγόνη αναλαμβάνει να το θάψει (Σκηνή Έβδομη). Ανακαλύπτει τον κενό φάκελο και συγκρούεται με τον Ανδρόνικο για την ανώφελη θυσία του Νικόδημου και του τάγματός του που ετοιμάζεται να οργανώσει. Ο Ανδρόνικος την κατηγορεί για πράκτορα του εχθρού και διατάζει την παρακολούθησή της και την εκτέλεσή της, αν χρειαστεί (Σκηνή Όγδοη). Στην Ένατη Σκηνή η Αντιγόνη, μπροστά στα μέλη του τάγματος, ομολογεί την ήττα της δικιάς τους πλευράς, και τη μάταιη θυσία τους που ετοιμάζεται να λάβει χώρα με τη διαταγή για την κατάληψη της στρατηγικής θέσης 'χίλια ένα'. Οι στρατιώτες αντιδρούν στην ηττοπάθεια της Αντιγόνης:

Α ΣΤΡ: Θέλει το κακό μας.

Β ΣΤΡ: Θέλει να μην πιστεύουμε πια.

Γ ΣΤΡ: Τραβάει τη γης κάτω από τα πόδια μας.

Α ΣΤΡ: Είμαστε οι πολλοί. Γιατί δεν τη διώχνουμε;

ΚΑΕ: Είμαστε κείνοι που θέλουν – κείνοι που αποφασίζουν. Γιατί δεν τη σκοτώνουμε; [...]

Η Αντιγόνη εκτελείται με συνοπτικές διαδικασίες την ώρα που ο εχθρός πλησιάζει. Στον γυμνό τόπο που έχουν απομείνει να πολεμάνε το κουφάρι της Αντιγόνης χρησιμεύει για κάλυψη. Ένα

¹⁶. Van Steen, 2011c: 247-250.

¹⁷. Τσιριμώκου, 2003: 24.

κουφάρι είναι το μόνο σίγουρο, είναι η τελευταία ατάκα του Επικεφαλής. Δε βλέπεις; Ταμπούρι πρώτης, καθώς ρίχνουν και οι δυο τους καταπάνω στους θεατές.

Και στις δύο Πράξεις η Αντιγόνη πεθαίνει μόνη της, αφού έχει πρώτα κατηγορηθεί για προδοσία από τους δικούς της ανθρώπους. Αυτή είναι η διπλή εξορία της Αντιγόνης του Αλεξάνδρου. Όπως η Αντιγόνη του Σοφοκλή, χωρίς φίλους, χωρίς γαμήλια τραγούδια, χωρίς τη συντροφιά των φιλενάδων της οδηγείται στον εγκλεισμό της στον υπόγειο θάλαμο – εκεί χωρίς ήχους να τελειώσει τη ζωή της, σαν το πικρό το πένθιμο ξενάκι, / [...], / που το κλεισε η πέτρα. Έτσι, και ο Αλεξάνδρου, που βλέπει τον εαυτό του στην Αντιγόνη του¹⁸, γράφει το 1956¹⁹ το μεγαλύτερο ποίημά του με τον καρτεσιανού τύπου τίτλο «Συνομιλώ άρα υπάρχω» ζητώντας να ξορκίσει την ‘άλαλη’ διπλή ερημία του με τις λέξεις και τους στίχους του:

Με λέξεις τριμμένες με παρομοιώσεις μεταφορές και αναλογίες

πασχίζω να μιλήσω

σαν τον μουγγό που θέλει να σου δείξει πως πονάει

και μπήγει το καρφί μέσα στο μήλο.

Βιβλιογραφία

- Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life* (D. Heller-Roazen, Trans.). Stanford California: University of California Press.
- Agamben, G. (2005). *The State of Exception* (K. Attell, Trans.). Chicago: University of Chicago Press.
- Αλεξάνδρου, Α. (1982²). *Έξω απ’ τα δόντια*. Αθήνα: Ύψιλον βιβλία.
- Bowra, C. M. (1944). *Sophoclean Tragedy*. Oxford: Clarendon Press.
- Butler, J. (2000) *Antigone’s Claim. Kinship Between Life and Death*. New York: Columbia University Press.
- Cawley, L. (2020-21). *Antigone and Exile. A Palestinian Performance*. MPhil dissertation in Classics. University of Cambridge, UK.
- Fradinger, M. (2010). Nomadic Antigone. In F. Söderbäck, (Ed.). *Feminist Readings of Antigone* (pp. 15-23). Albany - New York: Sunny Press. State University of New York Press.
- Φλάισερ, Χ. (1995) *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Goff, B. (2004). *Citizen Bacchae. Women’s ritual practice in ancient Greece*. Berkeley: University of California Press.
- Griffith, M. (1999). *Sophocles’ Antigone*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Honig, B. (2013). *Antigone, Interrupted*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karakantza, E. D. (2017). Dying Becomes Her. Posthumanism in Sophocles’ *Antigone* in the Light of László Nemes’ *The Son of Saul*. *LOGEION / ΛΟΓΕΙΟΝ* 7, 21-41.
— “To be buried, or not to be buried?” Necropolitics in Athenian History and Sophocles’ *Antigone*. Στο Christopoulos, M., Papachrysostomou, A. και Antonopoulos, A. (Eds.). *Myth and History: Close encounters* (σσ. 205-218). MythosEikonPoiesis, Berlin / Basil: De Gruyter.
— (in press). *Antigone*. Στη σειρά: *Gods and heroes of the ancient world*. London: Routledge.
- Knox, B. M. W. (1979). *Word and Action. Essays on the Ancient Theatre*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

¹⁸. Van Steen, 2011a: 153· Ραυτόπουλος, 2004²: 222. Η Καίτη Δρόσου, η γυναίκα και σύντροφος ζωής του Αλεξάνδρου, είπε ότι ο ποιητής ταυτιζόταν πλήρως με την Αντιγόνη του κατά τη μαρτυρία του Αρδίττη στην προσωπική συνομιλία που είχε με την Gonda Van Steen στις 4 Ιανουαρίου 2008 (Van Steen *όπως παραπάνω*).

¹⁹. Τη «χρονιά της μεγάλης διάψευσης για τους απανταχού κομμουνιστές» Ραυτόπουλος, 2004²: 200.

- Leonard, M. (2015) *Tragic Modernities*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Λάζου, Β. (2017). Η Εμπειρία του Πολέμου της Κατοχής και της Αντίστασης μέσα από τις Προφορικές Μαρτυρίες Παιδιών. Στο Χριστοφής, Ν. (Επ.). *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία. Όψεις της Ιστορίας της στη Δεκαετία του 40* (σσ. 52-61). Αθήνα: Τόπος.
- Mazower, M. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η Εμπειρία της Κατοχής 1941-1944* (Κ. Κουρεμένος, Μτφρ.). Α. Μπουκάλα, (Επιμ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Mbembe, A. (2003). Necropolitics, *Public Culture* 15 (1), 11-40.
— (2019). *Necropolitics*. Durham: Duke University Press.
- Μαγκριώτης, Δ. (1949). *Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα της Κατοχής*. Αθήνα: αυτοέκδοση.
- Πανουργιά, Ν. (2013). *Επικίνδυνοι Πολίτες. Η Ελληνική Αριστερά και η Κρατική Τρομοκρατία* (Ν. Καλαϊτζής, Μτφρ.). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Πεχλβάνος, Μ. (2004). Jean Anouilh και Άρης Αλεξάνδρου. Στοιχεία για την Αντιγόνη στα πέτρινα χρόνια. Στο Δ. Ι. Ιακώβ, & Ε. Πατάζογλου (Επιμ.). *Θυμέλη. Μελέτες χαρισμένες στον Καθηγητή Ν. Χ. Χουρμουζιάδη* (σσ. 323-368). Ηράκλειο Κρήτης: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Rehm, R. (1994). *Marriage to Death. The conflation of wedding and funeral rituals in Greek tragedy*. Princeton: Princeton University Press.
- Ραυτόπουλος, Δ. (2004²). *Άρης Αλεξάνδρου, ο εξόριστος*. Αθήνα: Σοκόλη.
- Seaford, R. (1987). The Tragic Wedding. *Journal of Hellenic Studies*, 107, 106-130.
- Seaford, R. (1990). The Imprisonment of Women in Greek Tragedy. *Journal of Hellenic Studies*, 110, 76-90.
- Silva, M. F. (2017). 'Antigone'. In Lauriola, R. και Demetriou K. N. (Eds.). *Brill's Companion to the Reception of Sophocles* (σσ. 391-474). Leiden: Brill.
- Söderbäck, F. (Ed.) (2010). *Feminist Readings of Antigone*. Albany: State University of New York Press.
- Σταμπούλου, Σ. Γρ. (2017). *Σοφοκλέους Αντιγόνη και Σελίδες για την Αντιγόνη των F. Hölderlin, S. Kierkegaard, M. Heidegger*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τσιριμώκου, Λ. (2003). 'Αντιγόνη μασκοφόρος' στο Πρόγραμμα: Άρης Αλεξάνδρου Αντιγόνη· Δύο θυσίες και ένα Ιντερμέδιο (σσ. 24-25). Θεσσαλονίκη: Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος.
- Van Steen, G. (2011a). *Theatre of the Condemned. Classical Tragedy on Greek Prison Islands*. Oxford: Oxford University Press.
— (2011b). The Audacity of Truth: the Antigone of Aris Alexandrou, a Play of Island Detention from the Greek Civil War. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 54 (1), 115-136.
— (2011c). The Antigone of Aris Alexandrou on the Urban Stage of Thessaloniki. In Mee, E. B. and Foley, H. (Eds.). *Antigone on the Contemporary World Stage* (pp. 235-251). Oxford: Oxford University Press.